

I.

DE FOTO

IN AUGUSTUS 2009 bevond ik me in het archief van het Amerikaanse Holocaust Memorial Museum in Washington, waar ik op zoek was naar nazidocumenten die zouden kunnen leiden tot de vervolging van de meest prominente SS-officier die in die tijd nog in Duitsland moest leven. Die ‘laatste nazi’ was Bernhard Frank, eertijds commandant van het in de Alpen gelegen complex de Berghof van Adolf Hitler. Frank was een protegé van Reichsführer-SS Heinrich Himmler, verantwoordelijk voor het ten uitvoer brengen van de genocide op de Europese Joden. In de beginperiode van de ‘Holocaust door kogels’ had Frank bevelen doorgegeven voor de eerste massa-executies, die ook voor Joodse vrouwen zouden gelden, en had hij ervoor gezorgd dat de

bijzonderheden van dergelijke operaties keurig werden vastgelegd. Tussen juli en oktober 1941 boekstaafde Frank de moord op meer dan vijftigduizend Joodse mannen, vrouwen en kinderen die op de velden en in de moerassen en ravijnen van de Oekraïne en Belarus waren gedood.

Terwijl ik zat te lezen in op microfilm gezette SS-politierapporten, onderbrak Vadim Altskan, de museumdeskundige inzake de Oekraïne, mijn werk. Hij vroeg of ik tijd had naar iets anders te kijken. Hij stelde me voor aan twee jonge journalisten uit Praag, die me een foto wilden laten zien. Volgens de gegevens die ze overlegden, was die op 13 oktober 1941 genomen in Miropol (Myropil'), in de Oekraïne.¹

Meteen kon ik al aan bepaalde details zien dat de opname uit de Holocausttijd moest stammen: de nazi-uniformen, de typische oorlogstijdkleding van Europese burgers, de geweren met de houten kolf en de lange loop, en dan een vrouw en een jongen – familieleden, misschien moeder en zoon – die, aan de rand van een ravijn, worden doodgeschoten door Duitsers en lokale trawanten. Tijdens mijn decennialange onderzoek naar de Holocaust had ik duizenden foto's gezien en er honderden nauwkeurig bestudeerd, waarbij ik op zoek was naar opnamen waarop de moordenaars 'op heterdaad' werden betrapt. Te veel daders (zoals Bernhard Frank, die in 2011 is overleden) zijn ermee weggekomen en hebben, hoewel onder ede, gelogen. Als de op de foto staande moordenaars geïdentificeerd konden worden, zou dat onomstotelijk bewijs leveren voor hun aandeel in de moordpartij.² Al binnen enkele ogenblikken na het zien van de foto gingen dergelijke gedachten en indrukken door me heen.

Hoewel de hoeveelheid documenten en foto's betreffende de Holocaust omvangrijker is dan van andere genocides, komt het zelden voor dat er belastende foto's bestaan waarop de moordenaars tijdens hun daden zijn vastgelegd. In feite zijn het er zo weinig dat ik er hier een lijstje van zou kunnen maken: een SS'er die zijn geweer op een Joodse familie richt die in de velden bij Ivanograd (Oekraïne) weg vlucht; naakte Joodse mannen en jongens die, vóór hun executie op 11 mei 1943, in het bos bij Sniatyn (Oekraïne) worden mishandeld; Joodse vrouwen en kinderen die dood neervallen in de zandduinen van Liepāja (Letland); een executiepeloton dat een salvo afvuurt in Tiraspol (Moldavië); naakte Joodse vrouwen en meisjes die door een lokale militie worden 'afgemaakt' in Mizoch (Mizocz); een foto uit de Oekraïne met het bijschrift 'laatste ogenblikken van de Joden (Dubno)', waarop de mannen voor een bakstenen muur worden geëxecuteerd; een andere, ook uit de Oekraïne afkomstige foto, met het bijschrift 'de laatste Jood van Vinnytsja', met daarop een man die geknield bij een kuil zit, met een pistool op zijn achterhoofd gericht; Joden in Kovno (Kaunas) die door Litouwse pogromplegers doodgeknuppeld worden; en nog een paar andere opnamen zonder bijschrift, kennelijk gemaakt in de Baltische staten of in Belarus – ook weer beelden van de 'Holocaust door kogels'. De meeste foto's zijn uitgegroot en tentoongesteld in musea; veel ervan is op het internet terug te vinden. Het zijn er dus maar weinig, maar ze staan wel voor de moord op miljoenen mensen. Deze iconische 'kiekjes'³ wekken de – verkeerde – indruk dat er veel van dit soort opnamen zijn, maar het gaat om nauwelijks meer dan een dozijn stuks en we weten weinig of niets van de mensen die erop staan en nog minder van degenen die de opnamen hebben gemaakt.

Wat doe je met de vondst van een foto waarop een moord te zien is? Stel dat je op een vlooiemarkt rondneust of in een antiekwinkel of op de zolder van je nieuwe huis, en je stuit op een foto waarop te zien is dat er iemand wordt vermoord en waarop

ook de dader duidelijk in beeld is. Als het misdrijf vrij recent lijkt – nog tijdens je leven gepleegd – ga je met die foto vermoedelijk naar het politiebureau en doe je aangifte zodat er onderzoek gedaan kan worden. Maar wat doe je wanneer de in beeld gebrachte misdaad een *lynching* van een eeuw geleden betreft – of een executie in 1941? *Het ravijn* vertelt het verhaal van hoe één foto bij machte is onze aandacht vast te houden, een schat aan informatie over de Holocaust prijs te geven en ons tot actie aan te sporen.

Ik vroeg de journalisten naar de achtergrond van de foto: waar hadden ze die aangetroffen? Ze legden uit dat de Miropol-foto tussen de stapels materiaal had gezeten van het hoofdkwartier van de Veiligheidsdienst in Praag – een voormalige KGB-achtige instelling in het door de Sovjets gecontroleerde Tsjecho-Slowakije. De ineenstorting van de Sovjet-Unie in 1991 had ervoor gezorgd dat deze opname van een massamoord – mensen die samen, als een familie, waren gedood – tevoorschijn was gekomen. De foto laat op een verbluffende wijze duidelijk zien hoe een lokale milite, samen met de Duitsers, tijdens de oorlog mensen executeerde in de Oekraïne. Daar werden in totaal, op klaarlichte dag, meer dan een miljoen Joden vermoord. En, zo lieten de journalisten weten, de fotograaf had in de jaren vijftig een verklaring over het voorval afgelegd: hij had er met nadruk op gewezen dat de lokale daders Oekraïners waren die enkele van de slachtoffers ook hadden gekend.

De Holocaust was een door de Duitsers gepleegde aanval op de Joden in Europa en ook daarbuiten. In de afgelopen decennia is duidelijker naar voren gekomen hoe groot de betrokkenheid daarbij van niet-Duitsers is geweest. Het woord ‘collaboratie’ is dan ook even smerig geworden als de modder en het bloed waarmee de uniformen en schoenen van de daders bezoedeld zijn. De collaborateurs die hier op beeld staan, waren geen prominente quislings, geen fascistische leiders die in verschillende landen als verraders de

zijde van Hitler hadden gekozen. Het waren gewone, lokale militieleden die hun burens hebben vermoord. Nu, meer dan zeventig jaar later, wordt Oost-Europese wetenschappers die onderzoek doen naar en informatie publiceren over dergelijke lokale moordenaars in Oekraïne, Polen, Hongarije en elders vaak het zwijgen opgelegd. Ze worden bedreigd en zelfs gecriminaliseerd omdat ze uit het duistere Europese verleden zaken oprakelen als antisemitisme, hebzucht, opportunistisch gedrag en collectieve geweldsdaden. Het uitwissen van dergelijke historische smetten gebeurt in revisi-onistische verslagen, in door de staat gecontroleerde media en via beveiligingsrubriceringen, waarbij gegevens in geheime archieven achter slot en grendel opgeborgen worden. Maar dat er lokaal werd gecollaboreerd, valt uit deze heldere misdaadfoto net zo duidelijk af te leiden als uit de beenderen van de vermoorde Joden die in de Oost-Europese landen net onder het oppervlak in massagraven liggen.

Zodra ik de foto zag en in mijn hand hield, wilde ik eigenlijk meteen de omlijsting rond de plaats van het misdrijf doorbreken, want die maakte dat de slachtoffers als het ware verstard in die vreselijke toestand zaten. De foto legt een gebeurtenis vast die gestold is in de tijd, maar ik besepte dat ze juist deel uitmaakt van een veranderlijke

situatie. Wat ging er vooraf aan dit moment van de dood, wat volgde erop en wat gebeurde er met alle mensen die daar te zien zijn? Misschien kon ik bij het vinden van een antwoord op die vragen ook de moordenaars ontmaskeren en de slachtoffers iets van hun leven en waardigheid teruggeven.

Er staan vier mannen dicht bij elkaar – een gewapende bende in een niet al te strakke formatie. Verder naar achteren zien we twee Duitse bevelhebbers en rechts op de voorgrond twee Oekraïense hulppolitiemannen die de slachtoffers bijeendrijven. Eén Duitser, in een gestreken jasje en rijbroek, en de Oekraïner achter hem, in een wollen Rode Leger-jas, hebben net de trekker overgehaald.

De slachtoffers van deze moordpartij werden naar de rand van de kuil gebracht en daar zo snel, de een na de ander, doodgeschoten dat de vele vuurmonden halo's van rook hebben geproduceerd die nog altijd in de lucht drijven. Het geweer van de Oekraïner bevindt zich maar enkele centimeters van het hoofd van de vrouw dat schuilgaat in de kruitdamp. Ze leunt voorover; ze draagt een eenvoudige jurk met een stippenpatroon, donkere kousen en leren bandschoenen. Ze houdt de hand vast van een jongentje op blote voeten, dat gekleed is in een getailleerd jasje en een broek; hij is op zijn knieën gevallen. Op de voorgrond staat een paar lage leren mannenlaarzen, alsof iemand ze net heeft uitgedaan en de punt van de rechterlaars heeft gebruikt om de hak van de linkerlaars vast te zetten. Bij de laarzen ligt een jas, als een mannentorso in ruste. Patroonhulzen, restanten van de massamoord, liggen verspreid op de grond.⁴

De slachtoffers staan aan de rand van een ravijn. De vrouw is stervende, door de kogel in haar hoofd. Ze trekt de jongen, die nog altijd leeft, met haar mee het graf in. Conform de gebruikelijke naziaanpak werden er geen kogels verspild aan Joodse kinderen. Die zouden toch wel worden geplet onder het gewicht van hun familieleden en stikken in de bloederige aarde die de lichamen zou bedekken.

Het moet halverwege de ochtend zijn geweest. Toen de foto werd genomen, kwamen er lichtstralen door de lensopening van de camera en op de afdruk zijn de contrasten scherp: je ziet het keurig geknipte, donkere haar en het erg bleke gezicht van de jongen. Verder het glimmende leer van de klep van een Duitse politieman, met de zilveren rangonderscheidingstekens op de pet; de stippen springen eruit in de donkere plooiën van de jurk van de vrouw. De bosachtergrond ziet eruit als een toneelstuk, beschilderd met donkere verticale boomstammen en vlekkerige bladeren.

Dit is een actiefoto. Er zit beweging in het moment, in het lossen van het schot, in de gespannen houding en de vertrokken gezichten van de moordenaars, in de rook rond het hoofd van de vrouw, en in de knielende jongen die haar hand vasthoudt. Een omstander, een burger met een wollen muts op, staat klaar om te helpen.

Massamoord vergt een bepaalde werkverdeling over een hoop daders en in de Holocaust overstijgt die gezamenlijke inspanning etnisch-culturele scheidslijnen. Ik vernam dat de fotograaf een Slovaakse veiligheidsbeambte was, opgeroepen voor de inval in en de bezetting van de Sovjet-Unie in 1941, en gestationeerd in het door de nazi's bezette Oekraïne. Net als miljoenen andere soldaten was hij aangestoken door het fotografievirus dat zich in de jaren twintig en dertig had gemanifesteerd, en toen hij zich moest melden, had hij zijn nieuwe Zeiss Ikon Contax ingepakt, om historische gebeurtenissen en buitenlandse streken vast te leggen. Zijn levensgeschiedenis vormt, zoals ik zou ontdekken na jarenlang onderzoek naar deze foto, na bestudering van zijn privécollectie (inclusief zijn camera) en na ontmoetingen met zijn familie, een van de meest verrassende ontdekkingen in dit boek.

De fotograaf bevindt zich op ongeveer zes meter van de beulen (zijn camera beschikte niet over een zoomobjectief of telelenzen), terwijl de helper (mogelijk een tolk, grafdelver of beslaglegger) zonder enig teken van verontrusting naast hem loopt of staat; hij kijkt niet naar de camera. Het lijkt erop dat de fotograaf hier mag

zijn, misschien als onderdeel van het kordon bewakers, en dat hij in alle openheid foto's op oog- en buikhoogte maakt. De fotograaf weet wat hij doet: de opname is scherp en afgewogen. Deze houdt zich zelfs aan de fotografische 'basisregel van derden', waarbij het beeldvlak zowel horizontaal als verticaal in drieën wordt verdeeld: het ravijn, de stervende slachtoffers en de moordenaars. Als het een clandestiene (of een door een amateur gemaakte) opname was geweest, zou de foto onevenwichtiger, onscherper zijn geweest, met wellicht iets wat in de weg zat – de zoom van een jaszak of een gedeelte van de hand van de fotograaf.

Wanneer we naar zijn opname kijken, nemen we van de fotograaf zijn kijk op de gebeurtenissen over: zoals hij tussen de daders, collaborateurs en andere getuigen, en vermoedelijk nog andere Joodse slachtoffers die nog op hun dood wachten, in staat. We zien wat deze dichtbij staande waarnemer wenste vast te leggen. Hij opende de lens, paste het diafragma aan, richtte de camera en drukte af. De foto bevat het zintuiglijke, het op waarheid berustende, het esthetische en het bewijsvoerende element – elementen die door culturele fototheoretici nader zijn omschreven. Men zou zelfs kunnen zeggen dat hij ook het pornografische element bevat, want de camera richt zich, net als de Duitse en Oekraïense geweren, op vrouw en kind.

Samen met de Duitsers en de Oekraïners maakt de fotograaf deel uit van de verontrustende intimiteit van het geweld. De daders staan schouder aan schouder, vlak bij de slachtoffers. Ze raken de vrouw aan met hun handen en met de punt van hun geweren. Hier zien we de overtreffende trap van genocide: het moment suprême waarop geüniformeerde mannenbendes vrouwen en kinderen liquideren.

In het midden van de foto staat wat er nog over is van een Joodse familie en de Joodse gemeenschap van Miropol, een oude sjtetl ten westen van Kiev (thans Kyiv). Misschien was het de bedoeling dat de foto de ondergang van het Jodendom, als matrilineair 'ras'